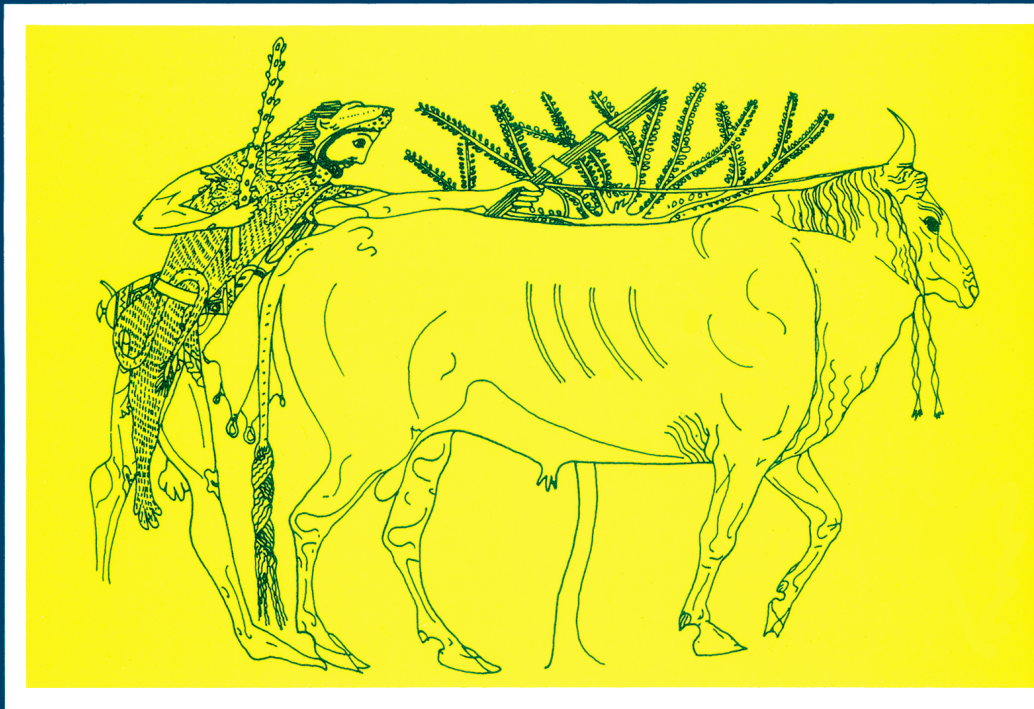

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

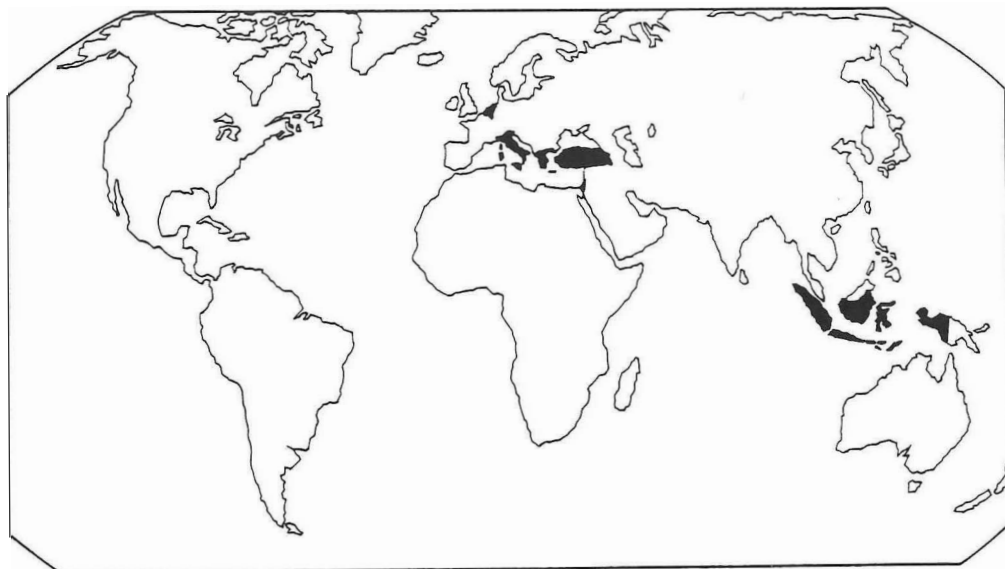
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

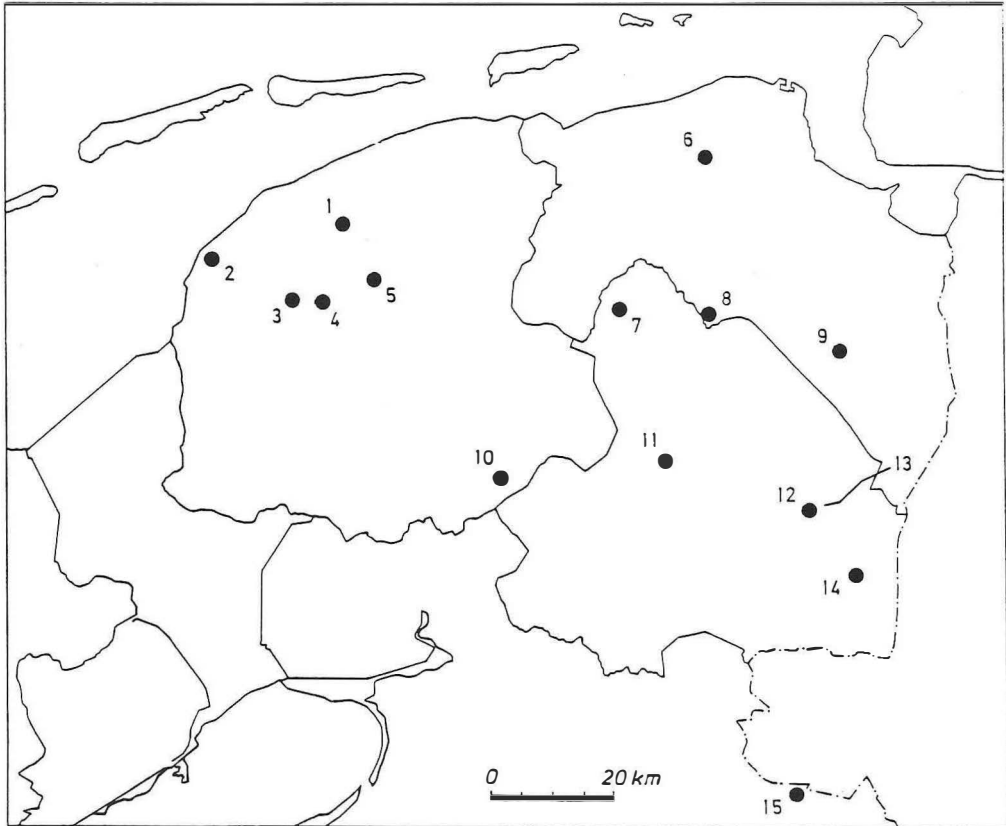
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

'EEN GRENSGEVAL': ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK NAAR HET BLOKHUIS WEERDENBRAS (GR.) (1505-1516)

P. Baks

Inleiding

Op oude kaarten van het Groninger land wordt ten zuiden van de Punterbrug, op de grens met Drenthe, de plaats van een oude versterking aangegeven. De vermelding 'Weerdenbras' maakt duidelijk dat het hier om het blokhuis gaat dat graaf Edzard I van Ostfriesland in zijn strijd tegen de Groningers liet bouwen. In 1989 kon aan de hand van nieuwe archiefvondsten de exacte lokatie van deze verdwenen versterking achterhaald worden (Baks, 1989). Met het oog op de uitbreiding van de produktie van het Waterbedrijf van de gemeente Groningen, werd in 1992 besloten tot een vervolgonderzoek waarbij een deel van het terrein zou worden opgegraven.

Versterkingen bij De Punt

In 1505 bouwde graaf Edzard van Ostfriesland, in opdracht van de hertog van Saksen, een versterking bij de Punterbrug om de aanvoer van rogge en turf vanuit Drenthe naar de stad te blokkeren. De plaats werd gekozen vanwege haar strategische ligging: zij beheerste niet alleen de rivier de Aa, maar ook een acces door het veen die de Heerweg naar Groningen verbond met de weg naar Assen. Na de overgave van de stad in 1506 werd het merendeel van de versterkingen afgebroken, doch Weerdenbras behield een minimale bezetting. Toen de strijd in 1514 werd hervat, speelde het blokhuis opnieuw een belangrijke rol bij de blokkade van de stad. Maar in tegenstelling tot hun succes bij de versterkingen bij Aduarderszijl en Delfzijl, slaagden de Groningers er niet in om Weerdenbras te veroveren. Na het vertrek van de Saksische troepen uit de Groninger ge-

bieden in 1516 werd het lege blokhuis door de Groningers gekocht en tot "in den gront gedestruert en gesleten" (Benninge, 1725: p. 293). In de navolgende jaren diende de plaats als zandgroeve voor de verhoging van de Punterdijk¹.

Ook gedurende de Tachtigjarige Oorlog werd er bij de Punterbrug geschanst. In 1580 versterkten Rennenbergse troepen zich bij de verwoeste brug. Nadat zij door de Staatse legeraanvoerder Hohenlohe waren verjaagd, kreeg Johan van den Cornput de opdracht om het "vermaerde casteel van Weerdenbras hert aender brugge gelegen hebbende" opnieuw te bevestigen (Fresinga, 1584: p. 268). Deze nieuwe versterking heeft korter dienst gedaan dan het oude Weerdenbras. In 1585 bouwde Remmert Rijckens in opdracht van de Groningers een nieuwe schans bij de brug, die in 1591 door Staatse troepen werd ingenomen en verwoest. In 1625 werd er, met het oog op de dreiging uit de aangrenzende Duitse gebieden waar de Dertigjarige Oorlog woedde, voor het laatst bij de brug geschanst².

Blokhuisen en oorlogsvoering

Na de vergeefse belegering van de stad Groningen door een groot coalitieleger in 1500, kreeg de oorlog in de Groninger gebieden het karakter van een guerrilla. De beperkte financiële mogelijkheden van de strijdende partijen vormden een duidelijke beperking voor het aantal huurlingen dat men gedurende lange tijd in dienst kon nemen. Hertog George van Saksen besloot tot een blokkade van de stad. Door een aantal strategische plaatsen te versterken, kon hij met een geringe troepenmacht van ongeveer 500 man de aanvoer van goederen naar de stad blokkeren. Op de oudste mili-

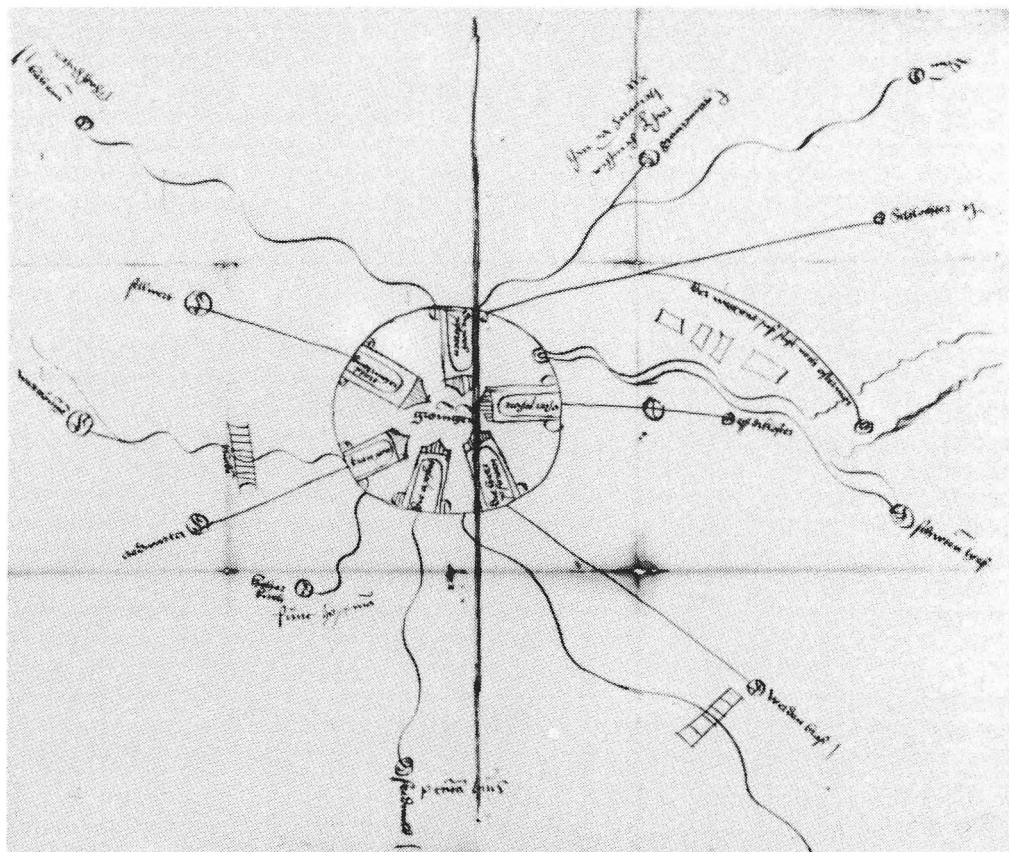

Fig. 1. Schetskaart van het beleg van Groningen in 1505 (Staatsarchiv Dresden, Loc. 8194). Weerdenbras ligt rechtsonder.

tair-topografische kaart van de Groninger gebieden (fig. 1), aanwezig in het staatsarchief te Dresden, worden de versterkingen genoemd die rond 1505 in gebruik waren: Aduard (Aedwarta), Aduarderzijl (Wart Groningen), Appingedam (Dam), Bedum (Behem), De Punt (Werdenbrass), Essen (Esserkloster), Garmerwolde (Germerwold), Hoogkerk (Hoherkirch), het Benkema huis te Midwolde (Fredwald Pentmahuis), Selwerd (Sellwert) en Slochteren (Schlochter).

De versterkingen waren veelal boerderijen, steenhuisen, kloosters en kerken, die door de aanleg van een gracht met een aarden wal (tijdelijk) een weerbaar karakter kregen. Geheel nieuwe versterkingen werden vanwege de veel grotere kosten alleen

bij Aduarderzijl, Delfzijl en De Punt aangelegd. In de kronieken worden, met uitzondering van kerkelijke gebouwen die volgens het kriegsrecht onschendbaar dienden te zijn, zowel nieuwe als reeds bestaande bouwwerken met de term 'blokhuis' aangeduid.

De diversiteit binnen deze groep kan aan de hand van de etymologie van het woord worden verklaard. Van het Middelnederlandse woord *Blochuus*, in de betekenis van 'een uit balken getimmerd huis', werd het 14e-eeuwse Picardisch-Waalse woord *Blocus* afgeleid, waaruit in de 16e eeuw het Franse werkwoord *bloquer* ontstond in de betekenis 'met een fort voorzien'. Ons tegenwoordige woord 'blokkeren' in de bete-

kenis van 'versperren' is hiervan afkomstig. Duidde de naam blokhuis aanvankelijk op het bouw materiaal van een versterkte plaats, later kreeg het betrekking op de functie daarvan.

Verskillende blokhuisen

Bij de nieuw gebouwde blokhuisen onderscheiden we houten blokhuisen (fig. 2) en aarden schansen. In 1496 lieten de Groningers "een blockhuys van balcken maecten, ende vuerden dat van Hasselt, met schepen, nae Taecke zyll (Tacoziyl), ende setten dat aldaer by den zyll" (Worp van Thabor boek IV, 1850: p. 240). Ook de in 1514 herbouwde versterking bij Delfzijl was een houten blokhuis, dat in het klooster Essen was gemaakt (Benninge, 1725: p. 218). Daarentegen was het in 1501 gebouwde blokhuis bij Aduarderzijl een aar-

den schans met soldatenverblijven op de binnenplaats: "eene starcke veste, mit een graft boven 5 roeden wijt, een bolwarck mit huisingen daer in gemaekt, een staket op't bolwarck, en eene toochbrugge over de graft soo dattet onwinnelijck starck gemaect worde" (Benninge, 1725: p. 58).

De beschrijving van Weerdenbras als een "sterk huys met wyde graeven ende dicke wallen" (Worp van Thabor, boek V, 1871: p. 69), alsmede de vermelding dat de huizen in de omgeving werden afgebroken om ze "weder in't blockhuys toe setten" (Benninge, 1725: p. 91), maken duidelijk dat ook dit blokhuis een aarden schans was.

Archeologisch onderzoek

In juni 1992 werd door een opgravingsteam van het BAI, bestaande uit P. Baks, K. Klaassens, J.H. Zwier, J. van der Es (ma-

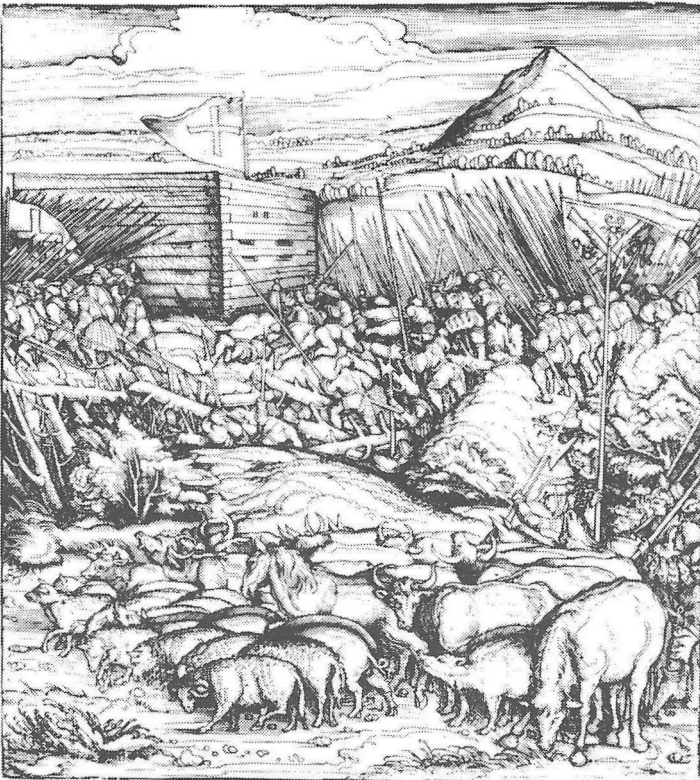

Fig. 2. De bestorming van een blokhuis, ca. 1490 (door H. Burgkmair in 'Der Weiss Kunig').

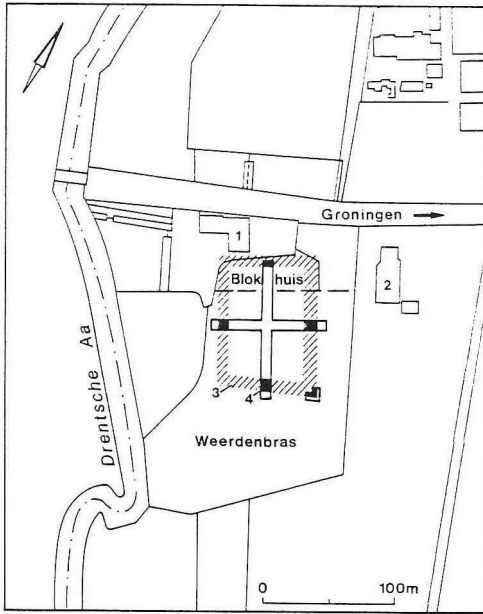

Fig. 3. Situatietekening blokhuis Weerdenbras. 1. Punter herberg; 2. boerderij 'Weerdenbras'; 3. gereconstrueerde gracht; 4. gracht.

chinist) en L.E. Bos en A. Buursma, een opgraving verricht op het terrein 'Weerdenbras'³. Tot de doelstellingen van het onderzoek behoorden: 1) inzicht verkrijgen in de vorm en omvang van de versterking, 2) een nadere datering van het object in verband met de verschillende aangelegde schansen en 3) een bepaling van de archeologische waarde van het terrein. In een vijf dagen durende opgravingscampagne werd 20% van het terrein opgegraven.

Uit de voorlopige onderzoeksresultaten blijkt het blokhuis Weerdenbras trapeziumvormig te zijn, met een totale afmeting van 78x111 m (langste zijde). De gracht die de plaats omsloot (breedte 11,40 m, diepte 1,80 m) had vanwege de natuurlijke bescherming aan de rivierzijde een geringere afmeting (gereconstrueerde breedte 10 m, diepte 1,60 m). De versterking toont duidelijke sporen van afbraak: in de gracht werden walrestanten teruggevonden, alsmede een houten staketsel dat aan de voet

van de wal had gestaan. Aangezien er geen doorsnijding was van andere grachtenstelsels, kan worden geconcludeerd dat bij latere schanswerkzaamheden de oude grachtrestanten van het blokhuis zijn uitgegraven. Nader onderzoek van de vondsten moet uitwijzen welke van de verschillende historische dateringen van toepassing is.

Latere verstoringen van het terrein zijn beperkt gebleven. Door het afgraven van zand aan de rivierzijde konden weliswaar geen huisrestanten meer op het binnenterrein worden aangetroffen, maar de grachten waren aan alle zijden aanwezig. De NO-zijde van de versterking was nog ongestoord. Gezien het feit dat het blokhuis Weerdenbras de enige bewaard gebleven versterking is uit de Saksische oorlog, is een zekere mate van bescherming van het terrein zeker gewenst.

Besluit

De introductie van de Italiaanse vestingbouw in de Nederlanden sinds het tweede kwart van de 16e eeuw, had grote gevolgen voor de krijgsvoering. Een door de *trace italienne* verdedigde stad kon gewoonlijk alleen genomen worden door een totale blokkade. De belegeraars dienden daartoe een keten van schansen om de belegerde stad heen te bouwen. De Tachtigjarige Oorlog mondde daardoor uit in een reeks van langdurige belegeringen.

Het blijft echter de vraag in hoeverre deze ontwikkeling niet van andere factoren afhankelijk is. Hoewel de stad Groningen in 1594 nog over 'gewone' verdedigingswerken beschikte, kon ze pas na een langdurige schansenkrijg aan Staatse zijde worden teruggebracht. Hetzelfde zien we aan het begin van de 16e eeuw, als de Groningers door middel van een blokkade tot overgave worden gedwongen.

Bepaalde veranderingen in de aard van de krijgsvoering, zoals de grotere nadruk op het defensieve element, lijken zich in de Groninger gebieden reeds aan het begin van de 16e eeuw aan te kondigen. Door het

Fig. 4. Grachtprofiel ZO-zijde gezien naar boerderij 'Weerdenbras'.

optreden van de hertogen van Saksen ging het regionale karakter van de krijgsvordering in de Groninger gebieden verloren. De belangrijke rol die de blokhuizen in de strijd gingen spelen is opmerkelijk. In tegenstelling tot de houten blokhuizen vertoonde Weerdenbras grote overeenkomsten met de redouten uit de Tachtigjarige Oorlog. In dit licht kan deze versterking niet alleen geografisch worden gezien als een grensgeval, maar ook chronologisch. Het blokhuus Weerdenbras moet worden geplaatst in de overgang naar een meer moderne wijze van oorlogsvoering aan het einde van de Middeleeuwen.

Summary

In June 1992 the BAI conducted an excavation at the late medieval blockhouse Weerdenbras (1505-1516) near Groninger Punt. This fortification played an important role in the reconquest of the city of Groningen in the Saxon wars. The results of the archaeological and historical research show that Weerdenbras was an earthen fortification which, in partial contrast to the contemporary wooden blockhouses, shows a resemblance in form and function to later field fortifications (redoubts). The blockhouse of Weerdenbras can be considered a

transition to a more modern type of warfare.

Noten

1. Gemeentearchief Groningen, Register Feith 1545-24.
2. Gemeentearchief Groningen. Stadsrekening 1626, fol. 42 verso.
3. Met dank aan het Groninger Waterbedrijf en mevrouw Hogen Esch voor de welwillende medewerking aan het onderzoek.

Literatuur

- Baks, P., 1989. Weerdenbras, een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen. *Paleo-aktueel* 1, pp. 126-131.
- Benninge, S., 1725. Chronickel der Vriescher landen, en der stad Groningen. In: M. Brouërius van Nidek, *Analecta medii aevi*. 1. Amsterdam.
- Fresinga, R., 1584. *Memorien van den gedenckwerdigen dingen, dier in den Nederlandischen provincien (..) geschiet sijn*. Deventer.
- Worp van Thabor, 1847-1871. *Kronyken van Friesland*. Uitg. door J. G. Ottema. 5 dln. Leeuwarden.